

HUMANITIES

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.7.2.8>

PROBLEM ŚMIERCI I NIEŚMIERTELNOŚCI JEDNOSTKI W ŚWIATOPOGLĄDZIE NAUKOWYM: KRYTERIUM POCZĄTKU BYTU OSOBOWEGO

Pavlo Nesterenko

*aspirant Katedry Teologii i Religioznawstwa,
Wydziału Historii i Filozofii*

Narodowego Uniwersytetu Pedagogicznego imienia Mychajła Drahomanowa (Kijów, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0002-8252-6879

e-mail: nesterenkopavlo@gmail.com

Adnotacja. Głównym celem artykułu jest analiza problemu śmierci i nieśmiertelności jednostki w kontekście światopoglądu naukowego. W pracy podjęto próbę odkrycia sensu śmierci w byciu ludzkim i rozważenia podstawowych rodzajów nieśmiertelności w naukowym typie światopoglądu. Problem śmierci polega na tym, że zawsze jest z nami niewidocznie. Każdy nasz wydech powietrza jest symboliczną śmiercią, a każdy oddech tlenu jest symbolicznym zmartwychwstaniem. Wśród oblicz Tanatosa w ludzkiej egzystencji można wyróżnić: 1. Śmierć jako całkowity relaks. 2. Śmierć jako sen. 3. Każde zakończenie jako śmierć. 4. Orgazm jako mała śmierć. 5. Szaleństwo jako rodzaj śmierci. Światopogląd naukowy podnosi kwestię kryterium początku bytu osobowego. Autor udowadnia, że osoba nie rodzi się, ale staje się w procesie rozwoju ontogenetycznego jednostki. Kryterium początku bytu osobistego jest świadomość nieuchronności własnej śmierci i pragnienie nieśmiertelności. Rozwiązanie problemu śmierci i nieśmiertelności w nauce zależy od rodzaju światopoglądu naukowca: idealistycznego, materialistycznego lub personalistycznego.

Słowa kluczowe: śmierć, nieśmiertelność, osobowość, oblicza Tanatosa, nauka, światopogląd, kryterium, byt osobisty, doświadczenie bliskiej śmierci, wieczność.

THE PROBLEM OF DEATH AND IMMORTALITY OF PERSONALITY IN THE SCIENTIFIC WORLDVIEW: THE CRITERION OF THE BEGINNING OF PERSONAL EXISTENCE

Pavlo Nesterenko

*Postgraduate Student at the Department of Theology and Religious Studies,
Faculty of History and Philosophy,*

National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-8252-6879

e-mail: nesterenkopavlo@gmail.com

Abstract. The main goal of article is to analyze the problem of death and immortality of the individual in the context of the scientific worldview. The paper attempts to reveal the meaning of death in human existence and to consider the main types of immortality in the scientific type of worldview. The problem of death is that it is invisibly always with us. Each of our breaths is a symbolic death, and each breath of oxygen is a symbolic resurrection from the dead. Among the faces of Thanatos in human existence are: 1. Death as total relaxation. 2. Death as a dream. 3. Any ending as death. 4. Orgasm as a small death. 5. Madness as a form of death. The scientific worldview raises the question of the criterion of the beginning of personal existence. The author proves that individuals are not born, but become in the process of ontogenetic development of personality. The criterion for the beginning of personal existence is the awareness of the inevitability of one's own death and the desire for immortality. The solution to the problem of death and immortality in science depends on the type of worldview of the scientist: idealistic, materialistic or personalistic.

Key words: death, immortality, personality, faces of Thanatos, science, worldview, criterion, personal existence, near-death experience, eternity.

ПРОБЛЕМА СМЕРТІ ТА БЕЗСМЕРТЯ ОСОБИСТОСТІ В НАУКОВОМУ СВІТОГЛЯДІ: КРИТЕРІЙ ПОЧАТКУ ОСОБИСТІСНОГО БУТТЯ

Павло Нестеренко

*аспірант кафедри богослов'я та релігієзнавства,
факультету історії і філософії*

Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8252-6879>

e-mail: nesterenkopavlo@gmail.com

Анотація. Головною метою статті є аналіз проблеми смерті та безсмертя особистості в контексті наукового світогляду. У роботі зроблено спробу розкрити смисл смерті в людському бутті та розглянути основні види безсмертя в науковому типі світогляду. Проблема смерті полягає в тому, що вона незримо завжди з нами. Кожен наш видих повітря – це символічна смерть і кожен вдих кисню – символічне воскресіння з мертвих. Серед ликів Танатосу в людському бутті можна виділити: 1. Смерть як тотальне розслаблення. 2. Смерть як сон. 3. Будь-яке закінчення як смерть. 4. Оргазм як мала смерть. 5. Божевілля як вид смерті. Науковий світогляд піднімає питання критерію початку особистісного буття. Автор доводить, що особистістю не народжуються, а стають в процесі онтогенетичного розвитку індивіда. Критерій початку особистісного буття – усвідомлення неминучості власної смерті та прагнення до безсмертя. Вирішення проблеми смерті та безсмертя в науці залежить від типу світогляду науковця: ідеалістичного, матеріалістичного чи персоналістичного.

Ключові слова: смерть, безсмертя, особистість, лики Танатосу, наука, світогляд, критерій, особистісне буття, доколосмертний досвід, вічність.

Вступ. Смерть та безсмертя особистості – це дуже серйозна наукова проблема, яка вимагає ретельних досліджень досвіду та переживань людини на межі смерті. Актуальність нашого дослідження значною мірою полягає в тому, що смерть і безсмертя є глибинно пов'язані з духовністю людини, а згідно з С. Грофом, «результати ... досліджень надають прямі практичні, емпіричні докази того, що духовність є вирішальною та закономірною ознакою як людської психіки, так і універсальної картини світу» (Гроф, 2019: 15).

Якщо припустити, що життя – це сон, смерть – пробудження, а безсмертя – реальність? Чи можливо навпаки? Емпіричне життя – це єдино можлива реальність для людини, безсмертя не існує, а смерть – це вічне небуття? Як можливе безсмертя людської особистості, окрім продовження роду і творів культури? Відповіді на ці запитання особливо гостро постають для сучасної України.

Проблематика смерті та безсмертя особистості набуває особливої актуальності для сучасного українського суспільства; це значною мірою зумовлено пандемією коронавірусу та гібридною війною на Півдні та Сході України.

Пандемія коронавірусу як найкраще зобразила всюдишню присутність Танатосу, тобто смерті в людському бутті. З точки зору науки смерть починається з закінчення роботи органів людини. Але чи можливе безсмертя? Чи може особистість разом з інформацією, яка накопичилася в ній на протязі життєвого шляху залишитися існувати вічно? На ці запитання наука не дає точної відповіді.

За В. Козловим та М. Кукіною, смерть – це «найвеличніша таємниця буття» (Козлов & Кукіна, 2016, р. 7). Ми припускаємо, що одним з головних аспектів проблем смерті та безсмертя полягає в тому, що вони є таємницею, яку неможливо осмислити без розуміння природи людської особистості. Для вирішення проблеми смерті та безсмертя слід чітко розуміти як структуру, так природу виникнення феномена особистості.

У наш складний час, коли людство проходить випробуванням пандемією коронавірусу, філософсько-антропологічні дослідження феномену смерті та безсмертя людської особистості є особливо актуальними та значущими не лише для наукової спільноти України, а й для віх громадян нашої країни, більше того, для світу в цілому.

Основна частина. Мета. Із урахуванням вищенаведеного стаття має на меті дослідити проблему смерті та безсмертя в науковому типі світогляду, а також розкрити критерій особистісного буття. Особистісні новоутворення, за якими ми можемо назвати людину «особистістю», з'являються у процесі онтогенетичного розвитку індивіда пізніше. Тобто людина народжується індивідом і в процесі розвитку стає особистістю. Ключове значення для виникнення особистості у людському бутті має Танатос – феномен смерті і потяг до неї. Можна припустити, що особистість починається з усвідомлення власної смертності та прагнення до безсмертя.

Методи дослідження: серед методів дослідження використані такі класичні методи, як аналіз, синтез, порівняння та герменевтичний метод. Методологічно цінним для нашого дослідження виявляється діяльнісний підхід у філософії та психології О. Леонтьєва.

Результати та їх обговорення. Для початку дамо визначення поняттю наука. За Н. Хамітовим, наука – це «форма культури, в якій відбувається понятійне моделювання людини і світу».

Наукове пізнання у своїх фундаментально-теоретичних формах є прагнення піти від стихії волі до життя і волі до влади в стихію волі до істини. Разом із тим воля до життя і воля до влади присутні в науковому пізнанні, адже наукове пізнання, що розвилася з другої половини XIX століття, – це пізнання, що спрямоване на зміну емпіричного світу й оволодіння ним. Сучасне наукове пізнання – це зовсім не те пізнання-уявлення,

про яке говорить А. Шопенгауер, протиставляючи його волі до життя. В наш час наукове пізнання часто безпосередньо служить волі до життя і волі до влади» (Н. Хамітов & Крилова, 2018: 76). Ми погоджуємося з автором і вважаємо науку як сферу людської діяльності, мета якої – пізнання істини. Наука – це воля до істини та пізнання законів об'єктивної реальності.

Сучасна наука повинна перебувати в діалозі з природою. Як говорять І. Пригожин та І. Стенгерс, «наука почала успішний діалог з природою. Разом з тим першим результатом цього діалогу стало відкриття мовчазливого світу. У цьому – парадокс класичної науки. Вона відкрила людям мертву, пасивну природу, поведінку якої з повною підставою можна порівняти з поведінкою автомата: будучи запрограмованим, автомат неухильно виконує розпорядження, закладені у програмі. У цій ситуації діалог з природою замість того, щоб сприяти зближенню людини з природою, ізолював її від неї. Триумф людського розуму обернувся сумною істиною. Наука розвінчала все, до чого не доторкнулася» (Пригожин & Стенгерс, 1986: 45–46). На нашу думку, окрім діалогу з природою, сучасна наука повинна вирішити проблему смерті та безсмертя людської особистості. Тільки тоді «природа оживе», а безсмертне людство зможе успішно колонізувати нові планети.

Із точки зору науки смерть починається із закінчення роботи органів людини. Але чи можливе безсмертя? Чи може особистість разом з інформацією, яка накопичилася в ній протягом життєвого шляху, залишитися існувати вічно? На ці запитання наука не дає точної відповіді.

Максимальне розслаблення тіла людини настає в перші хвилини після смерті. За Гераклітом, «життя і смерть присутні як у житті, так і в смерті: коли ми живі, то душі наші мертві й поховані в нас, коли ми вмираємо, то душі оживають і живуть» (Геракліт, 2012). В античній міфології Танатос – бог смерті. Особливо у Спарті шанували культ цього божества, який вважався уособленням смерті, братом-близнюком Гіпноса (бога сну), та сином Ночі (богині Нікс). Танатоса часто зображували у вигляді молодого хлопця з чорними крилами, а у його руках були погаслий смолоскип та меч. На скриньці Кіпсела Танатос зображений як чорний хлопчик, що знаходиться поруч з білим хлопчиком Гіпносом (Павсаний, n.d.).

Український дослідник Н. Хамітов говорить про екзистенціальні передумови конструктивних і деструктивних виявів людського буття та звертається до «архетипових для європейської культури міфологем Ероса і Танатоса» (Хамітов, 2017: 167). Посилаючись на Шопенгауера, Зігмунд Фрейд стверджував, що «метою життя є смерть» (Freud, 1961: 32). Фрейд визнавав існування інстинкту смерті і називав його ім'ям античного бога Танатоса. «Інстинкти смерті, які називаються Танатос, – лежать в основі всіх проявів жорстокості, агресії, самогубств і вбивств» (Хьелл & Зиглер, 2005: 117). – говорять теоретики особистості Л. Х'елл та Д. Зиглер. Надалі в нашому дослідженні ми будемо синонімізувати категорії «Смерть» та «Танатос».

За дослідником-танатологом В.Ю. Баскаковим можна виділити такі символічні ліки смерті в людському бутті (Баскаков, 2007):

1. *Тотальне розслаблення як смерть.* Російське слово «покойник» походить від слова «покой». Кожний раз, коли тіло людини досягає максимального розслаблення та контроль свідомості послаблюється, людина символічно уподібнюється мерцю. Тобто релаксація (наприклад, йогічні вправи, тощо) за В. Баскаковим, та взагалі будь-яке тотальне розслаблення тіла – це символічний лик Танатосу (Баскаков, 2007: 8–10).

2. *Смерть як сон.* В античній міфології у бога смерті Танатоса є брат – бог сну Гіпнос. Оскар Уайльд у своїй філософській казці «Щасливий Принц», описує передсмертний діалог закоханого Ластівки та Щасливого Принца (одностатеве кохання, бо ластівка в оригіналі самець, he – він): “*But at last he knew that he was going to die. He had just strength to fly up to the Prince’s shoulder once more. “Good-bye, dear Prince!” he murmured, “will you let me kiss your hand?” “I am glad that you are going to Egypt at last, little Swallow,” said the Prince, “you have stayed too long here; but you must kiss me on the lips, for I love you. “It is not to Egypt that I am going,” said the Swallow. “I am going to the House of Death. Death is the brother of Sleep, is he not?” And he kissed the Happy Prince on the lips, and fell down dead at his feet*” (Wilde, 1910). («Але нарешті він зрозумів, що він помре. У нього залишилося сил лише на те, щоб злетіти на плече принца. «Прощайвай, дорогий Принце!» – прошепотів він, – «чи дозволиш ти мені поцілувати твою руку?» «Я радий, що ти нарешті збираєшся летіти в Єгипет, маленький Ластівка,» – сказав Принц, – «ти залишався надто довго тут; але ти можеш поцілувати мене в губи, тому що я тебе кохаю.» «Не в Єгипет я збираюся летіти...» – сказав Ластівка. – «Я збираюся йти в Обитель Смерті. Смерть – це брат Сну, чи не так?» І він поцілував Щасливого Принца в губи, і впав мертвим у його ніг.» – Переклад з англійської Нестеренка П.О.). У цьому філософському діалозі смерть, тобто Танатос, зображується як брат сну. І дійсно смерть і сон багато в чому споріднені між собою. Ми припускаємо, що смерть – це вічний сон. А наш земний сон – це зв'язок зі смертю. Коли ми спимо, то зіштовхуємося з реальністю смерті.

3. *Кінцівка, будь-яке закінчення як смерть.* За В. Баскаковим «це і deadline прийому заявок на конференції і симпозиуми (звідки «dead» («мертвий» – пер. Нестеренка П.О.) в цій «line»?), і слова пісні «растванение – маленькая смерть». В архаїчних і ряді сучасних культур будь-який віковий перехід (дорослішання хлопчиків і дівчаток, зміни гормональних циклів), злеті і падіння в статусі дорослих людей зазвичай ініціюються через модель смерті, що пом'якшує (демпфікує) ці переходи, усуває часовий розрив» (Баскаков, 2007: 14). Смерть представлена в нашому житті різними символами і нагадує часто про себе в повсякденному житті. Все має свій початок і свій кінець. Закінчення будь-чого символізує собою маленьку смерть.

4. *Орғазм як «маленька смерть».* Традиційно на Сході смерть розглядається як «маленька смерть». В момент оргазму людина відчуває відчуття неймовірної, колосальної сили, у цей момент вона на мить

помирає і воскресає знову. Дослідник В. Баскаков говорить, що оргазм можливий «в силу втрати контролю свідомості, що супроводжується страхом втрати власного Я/Self/Его. Тільки в такому випадку людина здатна відпустити сильні тілесні імпульси (які часто зовуться «звір'ячими»)» (Баскаков, 2007: 17). Тобто оргазм споріднює зі смертю також те, що людина на короткий час втрачає символічно свідомість.

5. *Божевілля як вид смерті*. Згідно з В. Баскаковим, «цей вид смерті витікає з переходу психічно здорової людини в психічно хвору (ми говоримо в «ненормальну»), що являє собою смерть минулої особистості (сутності, Self, Его і т.д.). Це напряду пов'язано з втратою контролю з боку свідомості і проявленням страху (слова поета «не дай нам Боже збожеволіти!»)» (Баскаков, 2007: 20). Дійсно, можна погодитися з автором. Божевілля часто супроводжується «смертю» та розпадом цілісності людської особистості.

Ці лики смерті нагадують нам про те, що смерть всюдишча і багатолика, вона постійно нагадує про себе в бутті людини. А саме тому ми переконані, що індивід стає особистістю саме з того моменту, коли він усвідомлює власну смертність та починає прагнути до безсмертя. Саме тому цілком не випадковим є використання древніми римлянами фрази «Memento mori!», тобто «Пам'ятай про смерть!» («Пам'ятай, що доведеться померти»). Історично під час тріумфального крокування римських полководців, коли вони з перемогою поверталися додому, за спиною воєначальника, за древньоримською традицією, ставили раба, метою якого було періодичне нагадування переможцю, що не дивлячись на славу, честь і перемогу, він залишається теж смертною людиною і одного разу він неминуче помре (Тертуллиан, n.d.). Тобто у той давній час і виник афоризм «memento mori», що означає «пам'ятай про смерть».

У праці «Безсмертя та філософія смерті», відповідаючи на питання «чи смерть погана для тих, хто помирає?», дослідник К. Белшо говорить, що смерть – це звичайне явище і вона не завжди шкідлива, а інколи смерть навіть і корисна. «Коли смерть шкідлива для того, хто помирає? Не так часто, як ми могли б подумати. ... Вона не погана для тварин, або для людської зиготи чи ембріону, або плоду. І, що ще більш суперечливе, смерть не погана для новонароджених чи маленьких дітей» (Belshaw, 2016: 3). Ми не до кінця погоджуємося з автором у плані малих дітей. Діти повинні не помирати, а жити довгий і щасливий вік, адже смерть – це саме страшне зло, яке може трапитися з людиною. Найстрашніше, на нашу думку – це те, що людина не може жити вічно і обов'язково помре. Особливо трагічне явище смерті для малої дитини, яка не може прожити довге та щасливе життя. До смерті може зводитися будь-яке зло. Злоба, вбивства, самовбивства, чорна заздрість, ненависть і будь-яке інше зло є смертю і до смерті це зло може привести.

Проблема смерті людини – дуже серйозна не тільки у філософській антропології, а й психології особистісного розвитку. Бо саме усвідомлення власної смертності різко впливало і впливає всі віки на виникнення новоутворень у розвитку людської особистості. Особистість починається з усвідомлення власної смертності та пошуку шляхів до безсмертя.

Український дослідник М. Папуча говорить, що «оскільки форма – це вияв, по ній ми пізнаємо дану конкретну особистість. Формування – процес, що не обмежується часом (його обмежує лише фізична смерть індивіда, хоча й після неї в його особистості ще довго можуть відкриватися невідомі аспекти, риси, властивості; особистість і після смерті тіла може дооформлюватися). Постійний, плинний розвиток форми являє собою спосіб існування особистості» (Папуча, 2008: 25). Тобто навіть після біологічної смерті те, що називають людською особистістю, не помирає і розвиток особистості не зупиняється. Навпаки, особистість людини прагне до безсмертя і навіть після біологічної кончини ще може дооформлюватися, оскільки, за професором М. Папуча, відкриваються її невідомі аспекти і риси, тощо.

На думку Г. Файфеля, «смерть – це те, що трапляється з кожним із нас. Бо ще до того, як проб'є її час, ми відчуємо її незворотну присутність. Прийнято вважати, що страх смерті – універсальна реакція і що ніхто від неї не вільний. Якщо ми спробуємо проникнути в її суть, то зрозуміємо, що відчуття унікальності і неповторності кожного з нас отримує свою повноту тільки тоді, коли ми усвідомлюємо, що смертні. І саме в цьому зіткненні зі смертю кожен з нас виявляє жагу до безсмертя» (Файфель, 2005, р. 73). Отже, без усвідомлення власної смертності людська особистість не може отримати повноту відчуття власної унікальності. І навіть більше. Гіпотетично ми вважаємо, що без усвідомлення власної смертності повноцінний розвиток людської особистості неможливий. Але важливо також те, що після усвідомлення власної смертності людина закономірно починає прагнути до безсмертя. Бо людська особистість прагне до вічного життя і хоче жити вічно.

За українським дослідником Н. Хамітовим, який розробив методологічний проект філософської антропології як метаантропології (Хамітов, 2020; Хамітов, 2017), «дійсне безсмертя може бути зрозуміле тільки як безсмертя особистості – єдності духовного і душевного начал людини» (Хамітов, 2020: 226). Тобто якщо людське тіло тлінне і рано чи пізно воно помре, то особистість людини піднімається і виходить за межі Танатосу як смерті і переживання смерті. Метаантропологічний підхід дозволяє інтерпретувати поняття «Танатос» в якості бога смерті, так і з потягом до смерті; в межах цього підходу констатується прагнення звільнитися від цього потягу через устремління до Еросу – любові й творчої енергії, яка відкриває потенції геніальності і буття у Вічності (Н. Хамітов, 2010, р. 168).

У координатах метаантропології українська дослідниця С. Крилова аналізує проблему безсмертя особистості, виокремлюючи його різні виміри в культурі. Авторка дає визначення, яке має важливе методологічне значення для нашого дослідження: «Під безсмертям особистості можна розуміти можливість виходу унікальності і неповторності внутрішнього світу людини за межі ситуації смерті – частково або в усій екзистенційній повноті» (Крилова, 1999, р. 20).

Американський дослідник Р. Моуді у своїй праці «Життя після життя. Дослідження життя після смерті тіла» говорить, що «розмову про смерть на психологічному рівні можна розглядати як ще один спосіб непрямого наближення до неї. Поза сумнівом, у багатьох людей виникає відчуття, що говорити про смерть взагалі – це наче «накликати» її, коли мимоволі відчуваєш неминучу близькість власного скону. Тому, щоб позбавити себе потенційної психологічної травми, ми вирішуємо по змозі уникати таких розмов» (Моуді, 2021: 16). Можна погодитися з автором у тому, що багато людей бояться говорити про смерть, щоб її не накликати на себе. Страх смерті притаманний багатьом. Але ми переконані, що бояться смерті саме ті люди, які не вірять в безсмертя людської особистості після біологічної кончини.

Р. Моуді провів фундаментальне наукове дослідження доволасмертного досвіду та близькосмертних переживань. Для дослідження Р. Моуді зібрав 150 випадків людей із доволасмертним досвідом, які він розділив на три категорії:

«1. Досвід людей, яких реанімували після констатації клінічної смерті.

2. Досвід людей, які були дуже близькі до стану фізичної смерті внаслідок аварії, тяжкої травми чи хвороби.

3. Досвід людей, які розповіли про своє переживання клінічної смерті близьким, а ті, своєю чергою, поділилися цим зі мною» (Моуді, 2021: 21). – говорить Р. Моуді.

Здійснивши аналіз цих 150 випадків доволасмертного досвіду, дослідник приходять до висновку, що у всіх досліджуваних, які пережили констатовану клінічну смерть, є дещо спільне, а саме багато в чому тотожний опис доволасмертного досвіду та близькосмертних переживань.

«Людина вмирає, і в той момент, коли фізичні страждання сягають найвищої точки, чує, як лікар констатує її смерть. Далі лунає настійливий звук – дзвін або бриніння – і з'являється відчуття, ніби летиш як стріла довгим темним тунелем. Відтак зненацька виявляєш, що опинився поза власним фізичним тілом, але все ще поблизу, і бачиш своє власне тіло, наче сторонній спостерігач. У стані клінічної смерті «небіжчик» спостерігає за спробами повернути його до життя, перебуваючи в стані, схожому на емоційний шок» (Моуді, 2021: 23). – зазначає Р. Моуді. Отже, досвід «померлих», які пережили клінічну смерть, згідно з дослідженням Р. Моуді, доводить існування безсмертної душі.

Далі дослідник, описуючи доволасмертний досвід досліджуваних, які перебували у стані клінічної смерті, говорить, що «згодом людина опановує себе і мало-помалу зникає до свого нового становища. Вона зауважує, що «тіло» в неї ніби і є, але геть іншої природи і з цілком іншими властивостями, ніж те фізичне тіло, яке вона полишила. Незабаром відбувається й ще дещо – проходять душі близьких людей, щоб її зустріти і допомогти. Людина бачить душі вже померлих родичів і друзів, і перед нею з'являється дух – осяйна примарна постать, від якої променіє нечувана любов і душевне тепло. Ця постать невербально питає людину про різні аспекти її життя і влаштовує панорамну, широкоформатну ретроспективу найважливіших подій. І в якийсь момент людина виявляє, що підійшла до якогось бар'єру чи кордону, що править, мабуть, за межу між земним і подальшим життям. І водночас розуміє, що слід повернутися назад на землю і що час її смерті ще не настав. У цей момент людина опирається: вона щойно побачила позаземне життя і ще не хоче повертатися. Людина переповнена відчуттям радості, любові й спокою. Зрештою, попри своє небажання, вона якимось чином возз'єднується зі своїм фізичним тілом і вертається до життя» (Моуді, 2021: 24). Із цього слідує, що, не дивлячись на різні типи світогляду, які могли бути у цих людей, всі вони після смерті бачили померлих родичів, що свідчить про нерозривний зв'язок всього людства зі своїми предками – з родом. Складно сказати, що означають факти доволасмертного досвіду, котрій наводить Р. Моуді, тобто чи у померлих були галюцинації, адже при клінічній смерті помирає їх головний мозок і він міг дати марення та видіння, чи можливо насправді життя після смерті існує і душа людини безсмертна, про що і свідчить дослідження американського вченого Р. Моуді. «Є факт, а є філософія факту» (Папуча, 2008). – говорить М. Папуча. Тому інтерпретація емпіричного матеріалу Р. Моуді про *близькосмертні* переживання (near-death experiences) (Моуді, 2021: 19) буде залежати від ідеалістичного, матеріалістичного або персоналістичного типів світогляду (Хамитов, 2020) того чи іншого науковця.

А. Ландсберг і Ч. Файе у дослідженні феноменів смерті та безсмертя виділяють чотири зустрічі зі смертю з метою полегшити наукове дослідження життя після смерті:

1. Зустріч першого роду. До цієї категорії відносяться люди, «які під час клінічної смерті, знаходячись без свідомості або в складних, небезпечних для життя ситуаціях, отримують «досвід поза тілом» (ДПТ), але згодом не можуть надати фактичних свідчень для доказу про свою зустріч. Вона залишається суб'єктивним досвідом у чистому виді» (Ландсберг & Файе, n.d.). Саме до цього типу зустрічей зі смертю можна віднести дослідження доволасмертного досвіду Р. Моуді (Моуді, 2021).

2. Зустріч другого роду. Сюди можна віднести групу людей, «які в стані надати фактичні свідчення, такі, як розмови лікарів у реанімаційному відділі, опис обладнання, котре застосовувалося при реанімації, або, точніше, подій, що відбувалися, допоки вони знаходилися без свідомості» (Ландсберг & Файе, n.d.).

3. Зустріч третього роду. До цієї категорії відносяться люди, «які в стані клінічної смерті або в позасвідомому стані передають іншим людям те, що ми можемо назвати «внутрішнім відчуттям» відносно свого стану. Це перший випадок, коли «зв'язок» – можливо якась форма надчуттєвого сприйняття (НЧС) – виникає між «мертвим» і живим. Смерть, так сказати, діє як радіопередавач, і деякі, з ким «померлі» міцно пов'язані емоційно, приймають повідомлення» (Ландсберг & Файе, n.d.).

4. Зустріч четвертого роду. «Ці випадки включають у себе приклади прямого парасенсорного зв'язку між живою людиною й або незворотно мертвою, що знаходиться у стані клінічної смерті, без свідомості, або у небезпечній для життя ситуації. Людину, що знаходиться поза тілом, «бачать», «чують» або вона помітна якимось парасенсорним чином. Реципієнт усвідомлює, що знаходиться в контакті з духом або з астральною істотою. Це одне з найбільш вражаючих свідчень життя після смерті, і феномен, відомий як «запис голосів померлих» або «фотографії духів» (...), попадають у цю категорію» (Ландсберг & Файе, n.d.).

Про що говорять ці дані? Про те, що людина неминуче зустрічається зі смертю у земному бутті і факти навколосмертного досвіду в інтерпретації таких дослідників, як Р. Моуді (Моуді, 2021), І. Александер (Александер, 2017), А. Ландсберг і Ч. Файе (Ландсберг & Файе, n.d.) та ін., доводять, що життя після смерті існує, а душа людини безсмертна.

Серед сучасних дослідників феномену безсмертя особистості можна виділити українську дослідницю С. Крилову та її фундаментальну працю «Безсмертя особистості: ілюзія чи реальність?» (Крилова, 1999).

За С. Криловою, «в сучасній культурі поняття безсмертя є дуже суперечливим і змінюється в залежності від типу світопереживання, маючи різні екзистенціальні акценти. У межах стихійно-родового типу світопереживання безсмертя вбачається у продовженні роду; у межах духовно-творчого – у культурній сфері (творче безсмертя); представники духовно-містичного світопереживання розглядають безсмертя як вічність самоусвідомлення та самопізнання; у відкрито-особистісному (поліцентричному) типі світопереживання відбувається потяг до об'єднання всіх інших варіантів усвідомлення безсмертя» (Крилова, 1999: 17). Тобто існують різні світоглядні та парадигмальні підходи у визначенні категорії безсмертя людської особистості. На думку дослідниці С. Крилової, «на основі стихійно-родового, духовно-творчого та духовно-містичного типів світопереживання розгортаються натуралістична, культурологічна та спіритуалістична (містико-ідеалістична) парадигми безсмертя» (Крилова, 1999: 17). Ми можемо погодитися з автором та від себе додати, що особистість, яка перебуває в граничному або метакризовому вимірах буття та світопереживання, перебуває в парадигмі безсмертя метаантропології Н. Хамітова, яка полягає в ідеї Вічності Особистості. «Істинне безсмертя особистості виступає не безкінечним існуванням, продовженням життя одного і того ж тіла, а єдністю у пам'яті і самостворюючій дії минулого, теперішнього і майбутнього особистості» (Хамітов, 2020: 230).

Проблема безсмертя... Вона манить і манить як науковця, філософа, так і людство в цілому. Для того щоб краще її зрозуміти, на основі опрацьованих філософсько-антропологічних джерел (Н. Хамітов, С. Крилова та інші) та наукової літератури ми виділили такі види безсмертя:

1. *Безсмертя через продовження роду*, тобто гени нащадків. Цей вид безсмертя проявляється в тому, що риси людини передаються генетично дітям, внукам, правнукам та майбутнім поколінням. За дослідником Н. Хамітовим, це вид безсмертя людини як безсмертя тілесності. «У межах буденного буття людина намагається реалізувати безсмертя виключно як тілесний феномен» (Хамітов, 2020: 224). Проблема даного виду безсмертя полягає в тому, що нащадки забувають навіть імена своїх предків, адже внуки та правнуки і т.д. вже нові особистості. Цікавою та плідною з цього приводу є думка Н. Хамітова: «В будь-якому разі необхідно визнати, що від батьків до дітей не передається вся повнота і цілісність особистості батьків і не може передаватися, бо діти – це вже нові особистості. Таким чином, безсмертя особистості в продовженні роду може бути визнано лише умовним, символічним» (Хамітов, 2020: 224). С. Крилова називає цей вид безсмертя *стихійно-родовим* (Крилова, 1999: 13).

2. *Безсмертя через муміфікацію або криогенізацію* біологічної плоти з розрахунком на вічне збереження тіла. Прикладом слугують єгипетські гробниці з муміфікованими фараонами, тощо (Карпович & Донских, 2017: 479). Серед сучасного бальзамування можна виділити мумії Мао-Цзедуна, Володимира Іл. Леніна та інших. У кінці ХХ віку з'являється новий науковий метод – глибинне замороження плоти людини, тобто криогенезація. За допомогою криогенезації є надія оживити тіла шляхом розморожування та вилікування тяжких, невиліковних захворювань і т.д. (Гонца, n.d., p. 310).

3. *Безсмертя особистості як безсмертя самостворення* (Н. Хамітов) (Хамітов, 2020). Тобто істинне безсмертя особистості полягає лише в самій особистості, яка на життєвому шляху сама себе створює та саморозвивається. Як зазначає дослідник Н. Хамітов, «істинне безсмертя особистості – це безсмертя за межами об'єктів і омиваючої їх пам'яті. Безсмертя особистості лише в самій особистості. Це безсмертя духовного і душевного начал, які не виражаються до кінця ні в роді, ні в культурі, – безсмертя самосвідомості і самостворення людини» (Хамітов, 2020: 227).

4. *Безсмертя особистості через творчість та самоактуалізацію*. За дослідником А. Маслоу, самоактуалізація – це «прийняття і вираження внутрішнього ядра чи самості, тобто актуалізація прихованих здібностей і потенціалів, «повноцінне функціонування», наявність людської та особистісної цілісності» (Maslow, 1968: 167). Самоактуалізуючись через творчість, особистість входить в історію, залишаючи після себе творчий спадок, і цим вона досягає безсмертя.

5. *Безсмертя через штучний інтелект та робототехніку*.

Ще три види безсмертя ми пропонуємо за класифікацією української дослідниці С. Крилової:

6. *Духовно-творче безсмертя*. У цьому виді «безсмертя виступає процесом об'єктивізації своїх ідей та психічних станів в артефактах культури» (Крилова, 1999: 13).

7. *Духовно-містичне, або релігійно-містичне безсмертя*. За С. Криловою, «це передусім безсмертя самосвідомості, духу. ... безсмертя самосвідомості, що не може бути зруйнована смертю» (Крилова, 1999: 13–14).

8. *Відкрито-особистісне, або поліцентричне безсмертя*. За С. Криловою, це світопереживання об'єднує в собі два вище названі види безсмертя, а також «в його межах існує тенденція розглядати безсмертя особистості в усій його екзистенційній повноті» (Крилова, 1999: 14).

Отже, проблема смерті та безсмертя особистості піднімає цікаве та дуже важливе запитання – критерій особистісного буття. Для відповіді на це питання методологічно плідним ми вважаємо діяльнісний підхід у вітчизняній філософській та психологічній науках, а саме працю О. Леонтьєва «Діяльність. Свідомість. Особистість» (Леонтьєв, 2005), в якій говориться, що «особистість є не тільки предметом психології, але і предметом філософії» (Леонтьєв, 2005: 122). За О. Леонтьєвим, кожна людина народжується індивідом, тобто вона має обумовлений природою генотип. Індивід в дитинстві починає розвиватися і наступає такий етап в його розвитку, коли людина стає особистістю. Дослідниця Ю. Гиппенрейтер розвиває філософсько-психологічне вчення науковця О. Леонтьєва і говорить, що «особистість – це якісно нове утворення. Воно формується завдяки життю людини в суспільстві. Тому особистістю може бути лише тільки людина, яка досягла визначеного віку. В ході діяльності людина вступає у відносини з іншими людьми (суспільні відносини), і ці відносини стають «утворюючими» її особистість. Зі сторони самої людини формування її і життя як особистості виступає перед усім як розвиток, трансформація, підкорення і перепідкорення її мотивів» (Гиппенрейтер, 2002: 245). За О. Леонтьєвим, особистість виражає цілісність суб'єкта життя. Особистість не складається зі шматків, це не «поліпняк». Але особистість представляє собою цілісне утворення особливого роду. Особистість не є цілісністю, що обумовлена генотипічно, бо згідно з О. Леонтьєвим, «особистістю не народжуються, а стають» (Леонтьєв, 2005). Тому ми і не говоримо про особистість новонародженого чи про особистість малюка. Особистість є відносно пізній продукт загально-історичного і онтогенетичного розвитку людини (Леонтьєв, 2005: 134–136). Вчений О. Леонтьєв говорить нам про те, що особистісні новоутворення, за якими ми можемо назвати людину «особистістю», з'являються у процесі онтогенетичного розвитку пізніше, з дорослішанням. Якщо навіть назвати новонародженого «особистістю», то ця «особистість» буде лише мати задаток до розвитку власного внутрішнього світу і назвати новонародженого повною мірою «особистістю» ще не можна.

У нашому дослідженні, виходячи з філософсько-психологічної методології діяльнісного підходу О. Леонтьєва, ми вважаємо, що індивід стає особистістю лише тільки тоді, коли він починає усвідомлювати неминучість власної смерті та прагне до безсмертя шляхом продовження життя у трансформованій тілесності або духовній трансформації через інтелектуальний розвиток, творчість та співтворчість. Схематично це виглядає так, що у процесі особистісного онтогенезу в дитини (вікові межі індивідуальні) вперше виникає криза смерті через усвідомлення того, що всі люди помирають і дитина теж може померти, як і вони. Коли в індивіда виникають ці думки, вмикаються позасвідомі процеси, які трансформують людську дитину в особистість, і починається пошук стратегії для вирішення психологічної ситуації кризи смерті. Тобто щоб індивід трансформувався в особистість, потрібна соціальна ситуація контакту зі смертю (наприклад, хтось помер і дитина про це дізналася чи побачила фільм тощо), цей контакт зі смертю стимулює в позасвідомому вмикання Танатосу, і це запускає автоматичну трансформацію індивіда в рівень особистості, для того, щоб вирішити чи не вирішити кризу смерті і продовжувати або не продовжувати власне життя у трансформованій тілесності чи духовній трансформації через інтелектуальний розвиток, творчість і співтворчість. Тут проявляється вперше проблема смерті та безсмертя особистості, бо залежно від світогляду дитини, яка стала особистістю, вона може обрати смерть (наприклад, через суїцид, наркотики, алкоголь, тобто девіантні звички тощо) або обрати безсмертя і стати на шлях подальшого життя в цьому світі та саморозвитку. Рівень особистості проявляється в тому, що молода людина вперше отримує свободу вибору жити чи не жити і бере на себе відповідальність за власне життя.

Висновки. Отже, наука не заперечує можливість безсмертя людської особистості. Ідея безсмертя притаманна таким науковцям, як Р. Моуді (Моуді, 2021), І. Александер (Александер, 2017), С. Крилова (Крилова, 1999), Н. Хамітов (Хамітов, 2020) та ін. Інтерпретація емпіричного матеріалу, що доводить існування життя після смерті, як, наприклад, дослідження Р. Моуді (Моуді, 2021), буде залежати від ідеалістичного, матеріалістичного або персоналістичного типів світогляду (Хамітов, 2020) того чи іншого науковця.

Ми вважаємо, що проблема смерті та безсмертя особистості – це одночасно і вічна, і актуальна світоглядна проблема; її вирішення вимагає співставлення, дослідження та аналізу різних світоглядних типологій та філософських систем.

Особистість починається з усвідомлення власної смертності і прагнення до безсмертя через продовження життя у трансформованій тілесності або через духовний і душевний розвиток, творчість та співтворчість.

Список використаних джерел:

1. Александер І. Доказ безсмертя. Подорож нейрохірурга у потойбічний світ / Пер. з англ. Л. Лебеденко. Київ : Видавнича група КМ-БУКС, 2017. 200 с.
2. Баскаков В.Ю. Танатотерапия : теоретические основы и практическое применение. Москва : Институт общегуманитарных исследований, 2007. 176 с.
3. Гераклит Э. Всё наследие: на языках оригинала и в русском переводе. Краткое издание. Подготовил С.Н. Муравьев. URL: <http://fibusta.site/b/380758> (дата звернення: 04.08.2021).
4. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию. Курс лекций. Москва : «ЧеРо», при участии издательства «Юрайт», 2002. 336 с.

5. Гонца Л. Философия бессмертия. URL: http://www.repository.utm.md/bitstream/handle/5014/1209/Conf_UTM_2012_I_pg309-310.pdf (дата звернення: 31.08.2021).
6. Гроф С. Психология майбутнього. Уроки сучасних досліджень свідомості / Пер. з англ. Ярини Винницької та Олени Редчиць. Львів : Видавництво Terra Incognita, 2019. 400 с.
7. Карпович Е.А., Донских Д.А. Проблема восприятия смерти и бессмертия. *Бюллетень медицинских Интернет-конференций* (ISSN 2224-6150). Том 7. No 1. URL: <https://medconfer.com/files/archive/2017-01/2017-01-4388-A-11566.pdf> (дата звернення: 31.08.2021).
8. Козлов В.В., Кукина М.В. Психология смерти. Москва : Институт консультирования и системных решений, 2016. 376 с.
9. Крилова С.А. Безсмертя особистості : ілюзія чи реальність? Київ, 1999. 138 с.
10. Ландсберг А., Файе Ч. Встречи с тем, что мы называем смертью. URL: <https://libking.ru/books/sci-/science/250746-a-landsberg-vstrechi-s-tem-cto-my-nazyvaem-smertyu.html> (дата звернення: 05.08.2021).
11. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / 2-е изд., стер.-е изд. Москва : Смысл : Издательский центр «Академия», 2005. 352 с.
12. Моуди Р. Життя після життя. Дослідження життя після смерті тіла / Пер. з англ. Ігоря Андрущенко. Львів : Видавництво Terra Incognita, 2021. 148 с.
13. Павсаний Описание Эллады. Книга V. Глава 18, 1. URL: https://librebook.me/opisanie_ellady (дата звернення: 04.08.2021).
14. Папуча М.В. Проблеми психології особистісного розвитку. Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2008. 384 с.
15. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса : Новый диалог человека с природой / Пер. с англ. ; общ. ред. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича и Ю.В. Сачкова. Москва : Прогресс, 1986. 432 с.
16. Тертуллиан Апологетик. Глава 33. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/Tertullian/apologetik/> (дата звернення: 04.08.2021).
17. Файфель Г. Смерть – необходимая переменная в психологии. *Экзистенциальная психология*. Львов : Инициатива, 2005.
18. Хамитов Н. Метаантропология. *Хамитов Н., Крылова С. Философский словарь: человек и мир*. Київ : КНТ : Центр навчальної літератури, 2006. С. 110–113.
19. Хамитов Н. ФИЛОСОФИЯ : Бытие. Человек. Мир от метафизики к метаантропологии. Курс лекций. 6-е издание, исправленное и дополненное. Киев : КНТ, 2020. 268 с.
20. Хамитов Н. Філософська антропология у «позитивному» та «негативному» проблемному полі : концепти Еросу і Танатосу. *Грані людського буття : позитивні та негативні виміри антропокультурного*. Киев : Наукова думка, 2010. С. 167–191.
21. Хамитов Н. В. Філософська антропология : актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. Київ : КНТ, 2017. 394 с.
22. Хамитов Н., Крилова С. Філософський словник. Людина і світ. 2-ге видання, виправлене і доповнене. Київ : КНТ, 2018. 394 с.
23. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. 3-е изд.-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 607 с.
24. Belshaw Ch. Victims. *Immortality and the Philosophy of Death*. Edited by Michael Cholbi. New York : Rowman&Littlefield, 2016. С. 3–19.
25. Freud S. Beyond the Pleasure Principle. Translated and newly edited by James Strachey. New York-London : W.W. Norton & Company, 1961. 68 с.
26. Maslow A. H. Toward a psychology of being (2nd ed.). New York : Van Nostrand, 1968. 198 с.
27. Wilde O. The Happy Prince And Other Tales. URL: <https://www.gutenberg.org/files/902/902-h/902-h.htm> (дата звернення: 04.08.2021).

References:

1. Aleksander I. Dokaz bezsmertya. Podorozh neyrokhirurha u potoybichnyy svit. [Proof of immortality. Journey of a neurosurgeon to the afterlife]. Per. z anhl. L. Lebedenko. K.: Vyd. hrupa KM-BUKS, 2017. 200 с. [in Ukrainian].
2. Baskakov V. YU. Tanatoterapiya: teoreticheskiye osnovy i prakticheskoye primeneniye. [Thanatotherapy: theoretical foundations and practical application]. M.: Institut obshchegumanitarnykh issledovaniy, 2007. 176 с. [in Russian].
3. Geraklit E. Vso naslediye: na yazykakh originala i v russkom perevode. Kratkoye izdaniye. [Heraclitus E. The whole heritage: in the original languages and in Russian translation. Short edition]. Podgotovil S.N. Murav'yev [Elektronnyy resurs]. Retrieved from <http://fibusta.site/b/380758> [in Russian].
4. Gippenreyter YU. B. Vvedeniye v obshchuyu psikhologiyu. Kurs lektsiy. [Introduction to general psychology. Course of lectures]. M.: «CheRo», pri uchastii izdatel'stva «Yurayt», 2002. 336 с. [in Russian].
5. Gontsa L. Filosofiya bessmertiya [Elektronnyy resurs]. Retrieved from http://www.repository.utm.md/bitstream/handle/5014/1209/Conf_UTM_2012_I_pg309-310.pdf [in Russian].
6. Hrof S. Psykholohiya maybutn'oho. Uroky suchasnykh doslidzhen' svidomosti. [Psychology of the future. Lessons of modern research of consciousness]. Per. z anhl. Yaryny Vynnyts'koyi ta Oleny Redchyt's'. L'viv: Vydavnytstvo Terra Incognita, 2019. 400 с. [in Ukrainian].
7. Karpovich Ye. A., Donskikh D. A. Problema vospriyatiya smerti i bessmertiya. [The problem of perception of death and immortality]. Byulleten' meditsinskikh Internet-konferentsiy (ISSN 2224-6150). Tom 7. No 1 [Elektronnyy resurs]. Retrieved from <https://medconfer.com/files/archive/2017-01/2017-01-4388-A-11566.pdf> [in Russian].
8. Kozlov V. V., Kukina M. V. Psikhologiya smerti. [Psychology of death]. M.: Institut konsul'tirovaniya i sistemnykh resheniy, 2016. 376 с. [in Russian].

9. Krylova SA Immortality of the individual: illusion or reality? [Immortality of the individual: illusion or reality?]. K., 1999. 138 p. [in Ukrainian].
10. Landsberg A., Fayye CH. Vstrechi s tem, chto my nazyvayem smert'yu. [Encounters with what we call death]. [Elektronnyy resurs]. Retrieved from <https://libking.ru/books/sci-/science/250746-a-landsberg-vstrechi-s-tem-chto-my-nazyvaem-smertyu.html> [in Russian].
11. Leont'yev A. N. Deyatel'nost'. Soznaniye. Lichnost'. [Activity. Consciousness. Personality]. 2-ye izd., ster.-ye izd. M.: Smysl: Izdatel'skiy tsentr «Akademiya», 2005. 352 c. [in Russian].
12. Moudi R. Zhyttya pislya zhyttya. Doslidzhennya zhyttya pislya smerti tila. [Life after life. Study of life after the death of the body]. Per. z anhl. Ihorya Andrushchenka. L'viv: Vydavnytstvo Terra Incognita, 2021. 148 c. [in Ukrainian].
13. Pavsaniy Opisaniye Ellady. Kniga V. Glava 18, 1. [Pausanias Description of Hellas. Book V]. [Elektronnyy resurs]. Retrieved from https://librebook.me/opisanie_ellady [in Russian].
14. Papucha M. V. Problemy psikhologiyi osobystisnoho rozvytku. [Problems of psychology of personal development]. Nizhyn: PP Lysenko M.M., 2008. 384 c. [in Ukrainian].
15. Prigozhin I., Stengers I. Poryadok iz khaosa: Novyy dialog cheloveka s prirodoy. [Order out of chaos: A new dialogue between man and nature]. Per. s angl. Obshch. red. V.I. Arshinova, & Yu.L. Klimontovicha, & YU.V. Sachkova. M.: Progress, 1986. 432 c. [in Russian].
16. Tertullian Apologetik. Glava 33. [Tertullian the Apologetic. Chapter 33]. [Elektronnyy resurs]. Retrieved from <https://azbyka.ru/otechnik/Tertullian/apologetik/> [in Russian].
17. Fayfel' G. Smert' – neobkhodimaya peremennaya v psikhologii. [Death is a necessary variable in psychology]. Ekzistentsial'naya psikhologiya. L'vov: Initsiativa, 2005. [in Russian].
18. Khamitov N. Metaantropologiya. [Metaanthropology]. Khamitov N., Krylova S. Filosofskiy slovar': chelovek i mir. K.: KNT: Tsentr navchal'noi literaturi, 2006.C. 110–113. [in Russian].
19. Khamitov N. FILOSOFIYA: Bytiye. Chelovek. Mir ot metafiziki k metaantropologii. Kurs lektsiy. [PHILOSOPHY: Being. Human. The world from metaphysics to metaanthropology. Lecture course]. 6-ye izdaniye, ispravlennoye i dopolnennoye. Kiyev: KNT, 2020. 268 c. [in Russian].
20. Khamitov N. Filosof's'ka antropologiya u «pozytyvnomu» ta «nehatyvnomu» problemnomu poli: kontsepty Erosu i Tanatosu. [Philosophical anthropology in the "positive" and "negative" problem field: the concepts of Eros and Thanatos]. Hrani lyuds'koho buttya: pozytyvni ta nehatyvni vymiry antropokul'turnoho K.: Naukova dumka, 2010. C. 167–191. [in Ukrainian].
21. Khamitov N. V. Filosof's'ka antropologiya: aktual'ni problemy. Vid teoretychnoho do praktychnoho povorotu. [Philosophical anthropology: current issues. From theoretical to practical turn]. K.: KNT, 2017. 394 c. [in Ukrainian].
22. Khamitov N., Krylova S. Filosof's'kyi slovnyk. Lyudyna i svit. 2-he vydannya, vypravlene i dopovnene. [Philosophical Dictionary. Human and world. 2nd edition, corrected and supplemented]. Kyiv: KNT, 2018. 394 c. [in Ukrainian].
23. KH'yell L., Zigler D. Teorii lichnosti / L. KH'yell, D. Zigler, 3-ye izd.-ye izd., SPb.: Piter., 2005. 607 c. [in Russian].
24. Belshaw Ch. Victims. Immortality and the Philosophy of Death. Edited by Michael Cholbi. New York: Rowman&Littlefield, 2016. C. 3–19. [in English].
25. Freud S. Beyond the Pleasure Principle. Translated and newly edited by James Strachey. New York-London: W.W. Norton & Company, 1961. 68 c. [in English].
26. Maslow A. H. Toward a psychology of being (2nd ed.). New York: Van Nostrand, 1968. 198 c. [in English].
27. Wilde O. The Happy Prince And Other Tales. [Elektronnyy resurs]. Retrieved from <https://www.gutenberg.org/files/902/902-h/902-h.htm> [in English].